

İSLAM İKTİSADI SÖYLEMLERİNİN CUMA HUTBELERİNDEKİ YERİ: İSTANBUL İLİ ÖRNEĞİ

The Discourse on Islamic Economics in Friday *Khutbah*: In the Case of Istanbul

Ali İhsan ER

Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı EABD Yüksek Lisans Öğrencisi, er.alihsan32@gmail.com

Mücahit ÖZDEMİR

Dr., Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, mucahitozdemir@sakarya.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 20 Nisan 2019

Kabul: 03 Mayıs 2019

Anahtar Kelimeler:

Hutbe, İslam iktisadı, zekât, faiz, karz-ı hasen

© 2019 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Cuma namazının farz olmasıyla birlikte ilk olarak Hz. Peygamber tarafından başlatılan cuma hutbesi, Türkiye’de 1924 yılından bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı kontrolünde devam etmektedir. Ülke genelinde her cuma aynı hutbe okunmakta ve hutbeler aracılığıyla farklı toplumsal sınıflardan milyonlarca insana ulaşılmaktadır. Bu nedenle hutbe esnasında gündeme alınan her bir konu ve söylenen her bir cümle önem taşımaktadır. Literatürde hutbeler üzerine sınırlı sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte hutbeleri İslam iktisadı bağlamında ele alan bir yayın bulunmamaktadır. Bu çalışmada, 2001-2018 yılları arasında İstanbul’da irâd edilen hutbelere İslam iktisadına ilişkin hangi kavramların konu edildiği, ne sıklıklarla kullanıldığı ve nasıl bir muhteva ile sunulduğu incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda ilgili dönem içerisinde İslam iktisadıyla ilişkili farklı alanlara yönelik kavramlara çok sık olmasa da hutbelerde yer verilmiştir. Özellikle zekât ve sadaka gibi daha çok karşılıksız maddi destek vermeye ilişkin kavramlar Ramazan aylarında bilhassa hutbelerde cemaate aktarılmıştır. Bununla birlikte hâkim sistemin temel dinamikleri olan ve İslam dininde çok sert biçimde yasaklanan faiz gibi kavramlardan ise neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Bu çalışma ile hutbeler üzerine alansal bir inceleme yapılmış ve hutbeler aracılığıyla günümüz Türkiye’sinde İslam iktisadı değerlerinin ele alınışı incelenmiştir. Ayrıca İslam iktisadının toplumda daha çok bilinmesi ve yaygınlık kazanmasının hutbeler yoluyla nasıl gerçekleştirilebileceğine dair öneriler sunulmuş ve mevcut durum ve eksikliklere işaret edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 20 April 2019

Accepted: 03 May 2019

Keywords:

Khutbah, Islamic economics, zakah, interest, qard al hassan.

© 2019PESA All rights reserved

ABSTRACT

Friday khutbah (sermon), which was started by Prophet Muhammad (PBUH) with the obligation (fard) of Friday prayer by Allah, has been under control of Presidency of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı) since 1924 in Turkey. Every Friday throughout the country, the same khutbah is read and millions of people from different social classes are reached through them. For this reason, every issue raised during the khutbah and each sentence is important. In the literature, although there has been a limited number of studies on the khutbah, there is no publication dealing with the khutbahs in the context of Islamic economics. In this study, which concepts of the Islamic economics were discussed, how often they were used and how they were presented in the khutbahs that were delivered in the Friday prayer between 2001-2018 in the Istanbul province are examined. As a result of the analysis it is indicated that the concepts related to the different fields of Islamic economics are included in the khutbahs although they are not frequent. In particular, the concepts related to providing financial supports to the needy people such as zakat and charity are frequently mentioned in the khutbahs especially in the period of Ramadan. However, the foundational principles of Islamic economic system such as prohibition of riba (interest) are almost never mentioned. Apart from indicating the current situation of the khutbah related to Islamic economics concepts, deficiencies have been pointed out by presenting suggestions about how Islamic economics can be realized and more widespread in society.

GİRİŞ

İslam dini nasihat dinidir ve Kur'an-ı Kerim ile gönderilen emirler ve yasaklar Hz. Peygamber yoluyla tüm insanlığa tebliğ edilmiş ve bu tebliğ günümüzde bireysel ve kurumsal olarak da farklı yollarla yapılmaya devam etmektedir. Bu tebliğ yollarından biri de tüm camilerde Cuma namazlarında irâd edilen hutbelerdir. Hutbe; dini ve dünyevi alanlarda dinleyen cemaati bilgilendirmeyi ve hayatlarına İslam'ın değerlerinin yansıtılmasını amaçlayan ve uygulanması ile de ibadet olan bir tebliğ metodudur. Hz. Peygamber'in Cuma namazının farz olmasıyla birlikte başlattığı hutbe ibadeti günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı kontrolünde ülkemizdeki tüm camilerde gerçekleştirilmektedir ve Cuma namazına giden milyonlarca insana ulaştırılmaktadır. Hutbelerdeki muhatap kitle çok farklı etnik, kültürel, ekonomik ve daha birçok kategorilere ayrılabilir kişilerden oluşmaktadır. Bu anlamda hutbenin İslam'ın değerlerinin tebliğ edilmesi noktasındaki önemi ve ulaştığı toplumsal katmanlar tartışmasız oldukça önemlidir.

İslam sadece ibadetler alanına yönelik emirler ve yasaklamalar getirmemiş, bunun dışında iktisat, yönetim gibi hayatın tüm alanlarına ilişkin konularda vaaz etmiştir. Bu nedenle hutbelerde sadece ibadet alanı ile ilgili değil ihtiyaç görülen tüm konularda halkın bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerinde İslam iktisadı ile ilgili konuların ne kadar ele alındığı incelenmekte ve çok geniş bir kesimi kapsayan İstanbul ilindeki camilerde verilen hutbeler üzerinden bu durum tespit edilmektedir. Türkiye'deki literatürde hutbelerle ilgili az sayıda çalışma bulunmakta ve İslam iktisadı yönünden bir inceleme -bizim tespitimize göre- mevcut değildir. Bu yönden çalışmanın akademik literatüre orijinal bir katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca toplumda İslam iktisadının yaygınlaşmasına ve bu konudaki bilincin artmasına yönelik politika önerileri sunulmakta, başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere diğer kuruluşların da aktif rol almalarının sağlanması umulmaktadır.

Bu amaçlar doğrultusunda ilk olarak hutbenin tarihsel serüveni ve öneminden kısaca bahsedilmektedir. Sonrasında ise hutbe ile ilgili literatür incelenmekte ve özellikle hutbe ile İslam iktisadı arasında ilişki kuran çalışmalara değinilmektedir. Bu bölümde görüleceği üzere hem Türkiye'de hem de uluslararası alanda hutbeler hakkında çok sınırlı bir araştırma mevcuttur. Literatürdeki bu eksikliği bir miktar kapatması beklenen ve bu makalenin temelini oluşturan üçüncü bölümde İstanbul ili özelindeki hutbelerin incelenmesi ile ortaya çıkan sonuçlar tartışılmaktadır. İslam iktisadı ile ilgili kavramlar tanımlanmakta ve son olarak ise genel bir değerlendirme ve önerileri içeren bölüm sunulmaktadır.

1. TARİHSEL SÜREÇTE HUTBE VE HUTBENİN GÜNÜMÜZDEKİ ÖNEMİ

Hutbe; *خطب* "H-t-b" kökünden gelerek türemiş bir fiil olup, sözü başkasına taşımak, sözü tekrar etmek ve bir başkasına söz söylemek gibi anlamlara gelmektedir (Çakan, 1998, s. 26). Bununla beraber, aynı kökten türemiş olan *حُظْبَةً* mastarı *على* harf-i cerri ile birlikte kullanıldığında minbere çıkıp insanlara hitapta bulunmayı ifade etmektedir (El-Cevherî, 1984, s. 121). Hutbenin terim anlamına bakıldığında ise; cuma namazından önce, bayram günleri ise bayram namazı kılındıktan sonra tüm Müslümanların dinlemekle yükümlü oldukları, onların dini ve dünyevi konular hakkındaki bilgi sahibi olmalarını kapsayan, muhtevasında öğütler ve nasihatler içeren konuşmalardır.

Hutbede irâd edilecek konu hakkında bir sınırlama bulunmamakta, dinleyenlerin istifade edecekleri düşünülen dünyevi ve dini her türlü mesele hutbenin konusu olabilme özelliği taşımaktadır. Ayrıca hutbe konusu belirlenirken içinde bulunulan toplumun ve çağın da ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Allah Resûlü (s.a.v.) birçok hadisinde dinin nasihat¹ olduğunu Müslümanlara bildirmektedir ve hutbeler de en başta gelen tebliğ metodlarından biridir. İnsanlara nasihat ederken de Allah Teâlâ'nın buyurduğu gibi en güzel sözün² söylenmesi gerekmektedir. Bu anlamda hutbenin amacı; dinleyenlere en uygun ve verimli şekilde İslam'ın anlatılması ve bu kişilerin dinlediklerini hayata geçirmelerinin teşvik edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda; cuma hutbesi, bayram hutbeleri, istiklal hutbeleri, nikâh hutbeleri, ay tutulması ve kûsuf namazı esnasında okunan hutbe (Naskali, 2017, s. 11) gibi farklı hutbe çeşitleri olmakla birlikte en bilinenleri çalışmanın da konusunu oluşturan Cuma hutbeleridir.

¹ İlgili hadis için bakınız: Nevevi (2017, s. 179)

² Kur'an-ı Kerim, İsrâ Suresi 53. Âyet.

Hutbe, o şehirde yaşayan bütün Müslümanları bir araya getirmesiyle birlikte dinleyenlerde aynı duyguları ve düşünceleri hissettirerek hep beraber Allah'ın huzurunda kıyama durulması hasebiyle İslam dini açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu hususla ilgili ayrıca Allah Teâlâ (c.c.) "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır"³ buyurarak Cuma namazını tüm inanlar üzerine farz kılmıştır. Bu ayet-i kerime içerisinde geçen 'Allah'ı zikre koşundan kastın da hutbe olduğu İslam âlimleri tarafından belirtilmekte ve bu sebeple ilgili ayetle hutbeyi dinlemenin de tüm Müslümanlar açısından tıpkı Cuma namazı kılmak gibi farz olduğu hükmü çıkmaktadır. Ayrıca Allah Resulünün bir hadis-i şerifinde Cuma saatini tarif ederken: "O, imamın minberde oturduğu andan namazın eda edildiği ana kadar olan vakit içindir."⁴ diye buyurması hutbenin Cuma namazından ayrılmaz bir parça olduğunu, bu sebeple hutbe dinlerken bile dinleyenin Cuma namazı içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple Cuma namazının farz olması gibi, İslam dininde hutbenin de dinlenilmesi farz olarak kabul edilmektedir. Sonuç itibarıyla denilebilir ki; hutbe okunmadan Cuma namazı düşünülemeyeceği gibi hutbe okunmadan Cuma namazı da sahih olmayacaktır (Çakan, 1998, s. 28). Ayrıca hutbenin tıpkı namaz gibi olması sebebiyle konuşulmaması; hatta konuşanın dahi uyarılmaması gerektiği dört mezhep tarafından da belirtilmektedir.

İslam tarihinde⁵ ve Allah Resulünün irâd etmiş olduğu ilk hutbe hicret için yola çıktığı ve vaktin girmesiyle beraber Ranuna vadisinde eda edilen ilk Cuma namazı ile birlikte okunan hutbedir. Bu hutbeden sonra İslam âleminde hutbe geleneği başlamış ve Allah Resulünden örnek alındığı üzere devam etmiştir. Hz. Peygamber'in tüm Müslümanlarca bilinen ve muhtevası bakımından da birçok mesaj içeren en meşhur hutbesi ise veda haccında 124.000'den fazla Müslümana yaptığı veda hutbesidir. Allah Resulünün hutbelerine bakıldığında; İslam'ın güzelliklerini, maddi ve manevi hayatın ihtiyaçlarına, toplumsal ve bireysel sorunlara değindiği görülmektedir (İ. Demir, 1998, ss. 42-47). Ayrıca irâd ettiği hutbelerinde her daim putperestliği ve cahiliye inancının tümünü terk etmeye çağırması ve insanlığı içinde buldukları karanlıktan kurtararak Allah'ın nuruyla tanıştırmaya çalışmıştır. Aynı şekilde İslâm dinini güzelliğini, tüm insanların dünya ve ahirette ilahi mutluluğa ulaştırmanın yollarını ve Allah (c.c.) yolunda cihad etmenin faziletlerini insanlara aktarmıştır (Elmalı, 1998, s. 159).

Allah Resulünün vefatından sonra hutbe dini bir fonksiyon olmanın yanı sıra siyasi bir önem de kazanmıştır. Bunun ilk örneği olarak ise Hz. Peygamber vefat ettiği zaman ki; "Ey İnsanlar! Kim ki Muhammed'e (s.a.v.) tapıyorsa bilsin ki Muhammed (s.a.v.) öldü. Kim de Allah'a tapıyorsa bilsin ki Allah bakidir" (Sarıcık, 2013, s. 20) sözüyle Hz. Ebu Bekir'in halife seçildiğinde yaptığı konuşmadır. Ayrıca Hz. Ömer'in de böylesine etkili ve önemli bir konuşmayı Hz. Ebubekir'in hilafetini halka kabul ettirmek amacıyla yaptığı bilinmektedir (Sarıcık, 2013, s. 298). Hulefâ-yı Râşidin'in son halifesi Hz. Ali de aynı şekilde halife olduğu zaman hutbe irâd etmiştir. Hz. Ali'nin halife olduğu zamanın oldukça karmaşık ve sıkıntılarla geçmesi sebebiyle bu durum irâd etmiş olduğu hutbelerine de yansımıştır (Külekçi, 2013, s. 319).

Osmanlı Devleti'ndeki ilk hutbe daha Selçuklu Devletine bağlı ve bağımsızlığını kazanmamış Osman Bey'in Karacahisar'ı fethetmesi üzerine orada bulunan kilisenin camiye çevrilmesiyle Dursun Fakih tarafından okunmuştur. Böylece Osmanlı Devleti son bulana kadar Sultan'ın adına hutbe okunma geleneği devam etmiştir (Naskali, 2017). Yavuz Sultan Selim döneminden sonra ise hilafetin artık tamamıyla Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle birlikte, devlet güçlü olduğu zamanlarda çok uzak bölgelerde himaye edilmek istenen Müslüman devletçiklerde bile hutbede sultanın adını zikredilmesini sağlamıştır. Osmanlı'nın son zamanlarına gelindiğinde ise Devlet artık eski gücünü kaybetmesine rağmen Müslüman devletlerle bağıni kopartmak istemediği için Müslüman tüm beldelerde hutbe okunması ve Sultan'ın adının zikredilmesi geleneği devam ettirilmiştir (Barkır, 1998, s. 427). Ayrıca Osmanlıda Cuma hutbelerinde yer verilen konular dini ve önemli günlere göre belirlenmektedir. Bu günler içerisinde dinî açıdan önem taşıyan Bayramlar veya Kandil günleri varsa o haftaların hutbelerinde bu konular üzerinde durulmaktadır. Bu belirlenen hutbeler Osmanlı'nın son dönemlerinde Sebülürreşat gibi dergilerde ve hutbe mecmualarında yayımlanmaktaydı. Bu

³ Kur'an, 62, Cuma Suresi, Âyet, 9.

⁴ İlgili hadis için bakınız: Nevevi (2017, s. 721).

⁵ Hutbe kavramının İslamiyet'in doğuşuyla beraber ortaya çıkmadığı İslamiyet'ten önce de hitabet kavramıyla kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle İslamiyet öncesi Arap yarımadasında hitabet insanlar arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Konu ile ilgili bakınız: Elmalı (1998).

mecmualarda muharrem ayından başlayarak hicri takvime göre sıralanmış bir şekilde her ay için dört hutbe bulunmakta ve mecmualar basılarak veya risale haline getirilerek ilgili yerlere dağıtılmaktaydı (Naskali, 2017, s. 68).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise; Osmanlı Devleti'nin yerine yeni devlet kurulma aşamasındaki inkılaplar dini alanda da hissedilmiştir. 1924 yılında hilafetin kaldırılması sonrasında hutbelerin içeriğiyle ilgili de değişiklikler yapılmıştır; halifeye dua ifadeleri yerine hutbelerde milletin ve cumhuriyetin selâmeti için dualar edilmesine karar verilmiştir (Naskali, 2017, s. 80). 1925 yılına gelindiğinde ise hamdele ve salvele dışında kalan kısımlar Türkçe olarak ilk defa Fatih camiinde okunmuştur. Ardından ise 1926 yılında İstanbul Göztepe Camii imamı Cemalettin Hoca'nın, kuran ayetleri ile beraber bütün hutbeyi Türkçe okuması üzerine cemaat tepki göstermiş, bu durum nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı Göztepe Cami İmamını görevden almıştır (DİB, 1999, s. 501). Bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere Cumhuriyete geçiş sürecinde inkılaplar din hizmetleri de dâhil birçok alanı etkilemiş ve cuma günleri okunan hutbelerin yapısında bazı değişikliklere gidilmiştir.

Günümüz Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbe hizmetlerine gelindiğinde ise; Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra 1924 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbe hizmetleriyle ilgili ilk işi 1928 yılında 51 hutbeden oluşan ilk Türkçe hutbe mecmuasını yukarıda belirtildiği üzere hazırlamak olmuştur. Hazırlatılan bu mecmualar illerdeki hatiplere gönderilerek hutbelerde söylem birliği oluşturulmaya çalışılmıştır (Usta, 2005, s. 5). 1989 senesine gelindiğinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan bir genelge ile hutbe olarak hazırlanan ve incelenen tüm metinlerin cuma günleri okutulabileceği kararı alınmıştır. Okutulan hutbenin içeriğiyle ilgili sorumluluğun il ve ilçe müftülüklerinde olacağı da belirtilmiştir (Naskali, 2017, s. 108). 1992 senesine gelindiğinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bir komisyon kurularak burada aylık olarak hutbelerin konularının belirleneceği ve bu hutbelerin okutulmasının talep edileceği belirtilmiştir. 1998 yılında ise tekraren il müftülükleri üzerinden konu belirleme ve takip yapılması istenmiştir. 2002 yılında ise Din İşleri Yüksek Kurulu'nca hazırlanan Diyanet Aylık Dergisi'nde yayımlanan hutbelerin okunmasını, bu dergiye ulaşılamama durumunda ise Diyanet İşleri Başkanlığı web sitesinden temin edilmesi istenmiştir.

2006 senesinde yayımlanan bir genelge ile merkezi hutbeden tekrar yerel hutbe formatına geçileceği, il müftülükleri tarafından uygun görülen yerel şartlara göre konunun belirleneceği bununla birlikte hutbe hazırlamanın belli bir komisyonun elinde olmayacağı, isteyen tüm diyanet personelinin hazırladığı hutbenin belli kriterlerden geçtikten sonra yayınlanma imkânının olduğu belirtilmiştir (Naskali, 2017, s. 109). 2015 senesine gelindiğinde ise ülke genelinde cuma günleri okutulan hutbeler merkezden gelerek Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nde yayımlanmakta ve sorumlu din görevlilerinin bu hutbeleri cuma günü işlemeleri gerekmektedir. Bu hutbeler perşembe günü sisteme yüklenmektedir. Sorumlu din görevlileri bu hutbelere Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü internet sitesinden veya ilgili müftülüklerden ulaşabilmektedir.⁶

2. LİTERATÜR TARAMASI

Türkiye'de irâd edilen hutbelerin muhtevasıyla ilgili literatürdeki lisansüstü tezlere ve makalelere bakıldığında oldukça sınırlı sayıda bir çalışma görülmektedir. Genel olarak hutbe üzerine yapılan akademik çalışmalar; hutbelerde kullanılan hadislerin tahriç ve tahlili, Hz. Peygamber'in veda hutbesi ve hutbe tarzı, hutbelerdeki din-toplum ilişkisi, dini iletişim ve dini tebliğde hutbenin yeri gibi genel konular üzerine yoğunlaşmıştır. Bu duruma istisna olarak Cuma hutbelerinde kadına, insan haklarına ve çevre sorununa ilişkin söylemleri konu edinen çalışmalar yapılmıştır⁷. Sonuç olarak Türkiye'de hutbe üzerine çok sınırlı sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, topluma İslam'ın iktisadi konulardaki bilgilerinin artırılmasında hutbenin rolü ile ilişkili herhangi bir tez ya da makale çalışması bulunmamaktadır.

⁶ Kısaca özetlenen tarihi süreç hutbelerle ilgili bir sorunu göstermektedir: Hutbeler direkt Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından mı taşraya gönderilmeli yoksa yerelde müftülükler ve camilerdeki sorumlu din görevlileri hutbe hazırlamada serbest bırakılmalı mıdır? Bu konu yıllarca tartışılmış olmasına rağmen halen sıcaklığını korumaktadır. Mevcut uygulama olan merkezi hutbe sisteminin Türkiye'nin her bölgesindeki yöre halkının ihtiyaç ve beklentilerine karşılık vermeyeceği ve bunun sonucu olarak da Hutbenin cuma günleri gerçekleştirilen bir ritüelden öteye geçemeyeceği yönünde oldukça fazla eleştiri vardır. Bu tartışmalar çalışmanın kapsamı dışında olduğu için ele alınmamıştır. Söz konusu tartışmalar için bkz. Çakan (1998, ss. 38–40) ve Yaşaroğlu (2016, ss. 98–99).

⁷ Kadın ile ilgili bkz. Özduvalı (2005), Demir (2013), Sağır ve Demirağ (2017); insan hakları ile ilgili bkz. Akyeşil (2011); çevre konusu ile ilgili bkz. M. Demir (2012).

Uluslararası literatüre⁸ bakıldığında ise cuma hutbelerine yönelik çok yaygın olmasa da çalışmaların olduğu ve İslam iktisadı özelinde ancak birkaç yayının mevcudiyeti görülebilir. Bu çalışmalar genellikle camilerin ibadethane fonksiyonlarının yanında iktisadi, sosyal ve kültürel rolünün ne olması gerektiğine yoğunlaşmaktadır⁹. Camilerin iktisadi konulardaki pozisyonu değerlendirilirken hutbelere de kısaca yer verilmektedir. Örneğin Riwayat, Muwidha ve Candrawati (2017) Endonezya üzerine yaptıkları çalışmada çeşitli paydaşlarla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirerek camilerin toplumun ekonomik kalkınmadaki rolü üzerine değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Mescitlerin sadece ibadet yerleri olarak görülmemesi gerektiği bununla birlikte bir medeniyet merkezi fonksiyonlarının da olduğu vurgulanmış, başta ekonomik faaliyetler olmak üzere ikinci fonksiyonlarını gerçekleştirmelerini sağlayacak faaliyetlerin mevcut durumda zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İslam iktisadına ilişkin cemaatin bilgisinin artmasında ve mescitlerin belirtilen fonksiyonlarının oluşturulmasında hutbe ve diğer düzenli tebliğ metotlarından faydalanılması gerektiği vurgulanmaktadır. Mülakatın küçük bir bölgeye yönelik ve az sayıda kişiyle yapılmış olması bahsedilen makalenin eksik yönleridir ve genel bir çıkarımda bulunulmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte çalışmada ayrıca Endonezya Finansal Hizmetler Otoritesi (OJK)'nın 'İslam Ekonomisi ve Bankacılık Üzerine Cuma Hutbeleri Derlemeleri' adında bir kitap hazırladığından da bahsedilmektedir¹⁰. Bunun haricinde hutbeler üzerindeki toplumun bilinçlendirilmesi üzerine İngilizce yazılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır¹¹.

3. HUTBELERDE KULLANILAN İSLAM İKTİSADI KAVRAMLARI ÜZERİNE İNCELEME

3.1. Yöntem ve Veri Seti

Çalışmanın temelini cuma namazlarında okunan hutbelerde İslam iktisadına ilişkin hangi kavramların geçtiğinin belirlenmesi, sıklıklarının tespiti ve bu kavramların tahlilinin yapılması oluşturmaktadır. Bu amaçla ilk olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cuma hutbelerinin içeriklerinin incelenmesi gerekmektedir. Hutbelerdeki kavramların incelenmesi ve analizinin yapılmasının ardından çalışma sonunda ortaya veriler konularak önerilerde bulunulmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda çalışmada, içerik analizi (*content analysis*) yöntemi benimsenmiştir¹². Krippendorff (2004, s. 18)'a göre içerik analizi, hedeflenen metinlerden kavramların kullanıldıkları bağlamlara göre tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmak için kullanılan bir araştırma tekniğidir. Bu anlamda içerik analizinden İslam iktisadı ile ilgili kelimelerin hutbelerdeki nasıl kullanıldıklarının tespiti için istifade edilmiştir. Aynı zamanda çalışma nitel araştırma özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda birbirine benzeyen kavramlar ve temalar çerçevesinde veriler düzenlenmiş ve yorumlanmıştır.

Çalışmanın bazı noktalarda kısıtları bulunmaktadır ve bu kısıtlar nedeniyle sınırlandırmaların yapılması gerekmiştir. İlk kısıt, hutbelerin hazırlanma süreçlerinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile, Diyanet İşleri Başkanlığı bazı zamanlar hutbeleri kendisi merkezden hazırlayıp tek bir tip olarak tüm camilerde irâd edilmesi yöntemini benimserken, bazı zamanlarda ise il müftülüklerine yetki vererek kendi faaliyet illerine özel hutbe hazırlamasını istemiştir. Bu durum belli bir sürekliliğin incelenmesini güçleştirmekte ve genel bir sonuca varmayı engellemektedir. Bununla birlikte zaman zaman farklı müftülükler tarafından hazırlanan hutbelerin arşivlenmesini de güçleştirmektedir. Söz konusu kısıtlılık sebebiyle çalışma, ülke genelinde yayımlanan hutbeler üzerinden değil, İstanbul ili üzerinden yapılmıştır. İstanbul'un seçilmesinin nedeni hem Türkiye'nin en kalabalık ili olmasından kaynaklı

⁸ Batı literatüründe hutbelerin rolü üzerine yazılmış ilk çalışmalardan biri Borthwick (1967) tarafından yapılmıştır. Çalışmada hutbenin tarihsel serüveni ele alınmış ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yöneticilerin ya da siyasi grupların büyük kalabalıklara ulaşmasında ve bu kitleleri yönlendirmelerinde hutbelerin gördükleri "köprü" vazifesi incelenmiştir.

⁹ Malezya'daki camilerde toplanan fonlar ve bu fonların yönetimi ile ilgili çalışma için bkz. Razak, Yahya, Hussin ve Muhammad (2014). Ayrıca Endonezya özelinde toplanan fonlar ve camiler üzerinden yoksulların güçlendirilmesine yönelik model önere bir çalışma için bkz. Muslim, Karsidi, Wijaya ve Joebagio (2014).

¹⁰ Endonezya İslam ekonomisinin toplumun geneline yayılması için kamunun da öncülüğünde aktif bir strateji belirleyen ülkelerden biridir. Her yıl International *Sharia Economic Festival* (ISEF) isminde toplumun çok geniş bir kesiminin (kamu kurumları, İslami finans kuruluşları, akademisyenler, STK'lar vd.) katıldığı, içerisinde konferanslar, açık dersler, akademik seminerler gibi farklı kesimlere hitap eden programları içeren bir festival düzenlenmektedir. Kamunun bu noktadaki öncü rolü dikkat çekicidir. 'İslam Ekonomisi ve Bankacılık Üzerine Cuma Hutbeleri Derlemeleri' çalışmasının yapan OJK da İslami finansal kurumları düzenleyen en üst dereceli kamu kuruluşudur.

¹¹ Endonezya'da bu konuya yönelik çalışmalar olduğu konusunda kanaat oluşmakla birlikte, bu çalışmalar Endonezya yazıldığı için içerikleri hakkında bir değerlendirmede bulunulamamıştır.

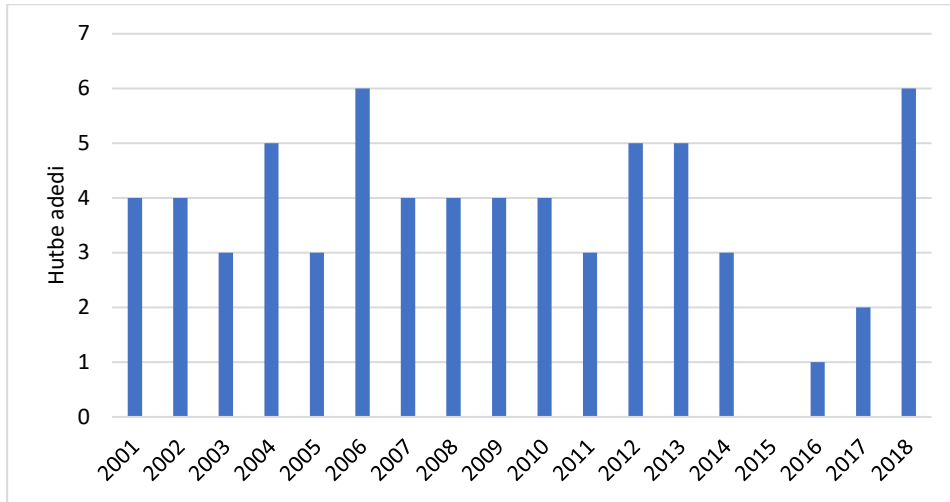
¹² "İçerik analizi yöntemi; başkaları tarafından konulan mesajların, ifadelerin, kavramların, sayı ve sembollerin zamanla ortaya çıkan değişimlerini veya kullanım sıklıklarını ortaya çıkarma, bu çıkarım sonrasında bu analizi yorumlayıp bir sonuca varma yöntemidir" (Arıkan, 2000, ss. 83-95).

olarak cuma namazında en fazla kişiye hutbelerin ulaşması hem de çok farklı sosyo-ekonomik, kültürel yapılardan insanların İstanbul'da yaşamasıdır. Bu nedenle İstanbul'un Türkiye'yi en iyi şekilde temsil edeceği düşünülmüştür. Çalışmada karşılaşılan diğer önemli kısıtlılık ise; geçmiş yıllarda yayımlanan hutbelerin düzenli bir şekilde arşivlenmemesi sebebiyle sınırlı sayıda hutbelere ulaşılmasıdır. İstanbul müftülüğünün hutbe arşivlerinde sunduğu en eski tarih 2001 yılıdır. Bu sebeple çalışmada 2001-2018 yılları arasındaki 936 (18 yıl x 52 hafta) adet cuma hutbesi incelenmiştir¹³.

3.2. Kavramlar ve Kullanım Sıklıkları

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve İstanbul İl Müftülüğü'nün 2001'den 2018 yılı sonuna kadar İstanbul'da yayımlanmış olduğu 936 hutbe incelendiğinde, İslam İktisadı ile ilgili kavramların kullanıldığı yalnızca 66 hutbe (toplam hutbelerin %7'si) olduğu görülmektedir. Bu 66 hutbede ise İslam iktisadıyla ilişkili 19 kavrama yer verilmiştir. Bu kavramlar; zekât, sadaka, helal kazanç, faiz, israf, infak, karz-ı hasen, rüşvet ve yolsuzluk, cömertlik ve cimrilik, tutumluluk ve paylaşma, çalışmanın önemi, çalışanların sosyal güvenliği, ticaret ve iş ahlakı, bilinçli tüketim ve tüketicinin korunması, milli paranın itibarı, işçi ve işveren ilişkileri ve ülkemizi maddi olarak kalkındırmadır. Şekil 1'de sunulduğu üzere yıllara oranla İslam iktisadı ile ilgili hutbelerin dağılımına baktığımızda, ilgili hutbe sayısının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2004-2018 yılında 6, 2002-2012 yıllarında ise 5 defa İslam iktisadı kavramlarına değinilmiş, 2015 yılında ise hiçbir hutbe bu konulara ayrılmamıştır.

Şekil 1: İslam İktisadı Kavramlarına Yer Verilen Cuma Hutbesi Sayısı

Hutbelerde değinilen kavramlara ayrıntılı bir şekilde bakıldığında ise; bu kavramlar arasında en fazla hutbe konusunun 'zekât' ve 'israf' olduğu görülmektedir. Neredeyse her yıl hutbede konu olarak işlenmişlerdir. Bunun aksine faiz kavramı ise 18 sene içerisinde birisi zekât kavramıyla beraber olmak üzere yalnızca iki defa kullanılmıştır. Bu dağılım ayrıntılı şekilde yıllara göre Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1: İslam İktisadıyla İlgili Hutbelerin Yıllara Göre Dağılımı

Kavramlar	'01	'02	'03	'04	'05	'06	'07	'08	'09	'10	'11	'12	'13	'14	'15	'16	'17	'18
Zekât	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+					+	+	
Sadaka		+				+				+								+
İnfak										+				+		+		
Karz-ı Hasen							+											
İsraf		+	+	++	+	+	++	+			+		+					++
Cimrilik				+														
Cömertlik												+						
Tutumluluk ve Paylaşma									+									

¹³ Çalışmada kullanılan 2001-2014 yıllarındaki hutbelere; <http://istanbulmuftulugu.gov.tr/index.php/hutbe-arsivi/1559-hutbe-arsivi.html> adresinden, 2015-2018 yıllarındaki hutbelere ise <https://istanbul.diyane.gov.tr/sayfalar/ContentsWithoutImage.aspx?ContentCategory=hutbeler&MenuCategory=Kurumsal> adresinden ulaşılmıştır. Erişim tarihi: 10.04.2019

Tablo 2: Zekât ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
30. 11. 2001	Zekât ibadeti	Zâriyât, 19
15.11.2002*	Yardımlaşmanın sosyal hayattaki önemi (zekât-sadaka)	Zâriyât, 19
14.11.2003	Zekât ve yardımlaşma	Bakara, 43
12.11.2004	Zekât	Bakara, 110
14.10.2005	Zekât arındırır	Bakara, 262-263
06.10.2006*	Zekât	Zâriyât, 19
21.09.2007*	Zekât	Zâriyât, 19
19.09.2008**	Zekât	Zâriyât, 19
04.09.2009	Zekât	Zâriyât, 19
20.08.2010	İnfak şuuru ve zekât	Al-i İmran, 92
12.08.2011**	Zekât	Zâriyât, 19
24.06.2016	Arınma vesilesi; zekât ve infak	Mü'minûn, 1-4
16.06.2017	Zekât, kazancı arttırır: faiz yok eder	Bakara, 276

Not: * ve ** ile gösterilen hutbeler içerik olarak birbirlerinin aynılarıdır.

Zekâtı konu edilen ilgili hutbelere bakıldığında 13 hutbenin 8'inin yalnızca 'zekât', 2'sinin 'infak' kavramıyla beraber, 1'inin 'zekât ve yardımlaşma', 1'inin 'sadaka' kavramıyla ve son olarak 1'inin ise 'faiz' kavramıyla birlikte hutbe başlığını oluşturduğu görülmektedir. Burada zekât ile faizin bir arada verildiği hutbe dikkat çekicidir. "Zekât, kazancı arttırır: faiz yok eder." başlığıyla güçlü şekilde faizin tersine zekâtın malı arttırdığına vurgu yapılmıştır.

İçerik olarak ilgili hutbeler incelendiğinde zekâtın iktisadi boyutuna girilmemiş, genel olarak zekâtın toplumsal dayanışma rolü vurgulanmıştır¹⁴. Bununla beraber zekât kavramının işlendiği 13 hutbe metni de incelendiğinde yalnızca bir yerde zekâtın hangi mallardan verileceğiyle ilgili teknik bilgiye yer verilmiş olup¹⁵, hiçbir hutbe metni zekâtın hangi mallardan, hangi oranla, kimlere verileceği hakkında bir bilgi içermemektedir. Bunun yerine irâd edilen tüm hutbelerde; zekâtın sosyal dayanışmaya sağladığı katkıya, insanlar arasındaki sevgi, saygı ve kardeşlik köprüsü oluşturduğuna, manevi bereketine, ekonomik dayanışmaya olan katkısına ve sosyal dengenin oluşmasındaki önemine değinilmiştir.

Tüm bunlarla beraber ilgili hutbelerin yayımlanma tarihleri de dikkat çekicidir. Farklı seneler olmasına rağmen ya aynı aylara veya birbirini izleyen farklı aylara denk gelmektedirler. Bunun sebebi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, zekât hutbelerini hicri takvime göre Ramazan ayında yayımlanmasına gösterdiği özendir. Ayrıca 18 yılda irâd edilen 13 hutbe incelendiğinde tamamının hicri takvime göre Ramazan ayında yayımlandığı görülmektedir. Bunun sebebi olarak ise insanların ekseriyetinin zekâtlarını Ramazan ayında vermeye dikkat etmeleri gösterilebilir. Zekâtın, nisap miktarından bir tam yıl geçtikten sonra ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması gerekmektedir; ancak Ramazan ayının manevi atmosferi insanları bu ayda hayır hasenat yapmaya yöneltmiş ve bu durum ülkemizde bir gelenek ve kültür halini alarak ayrıca yayımlanan hutbelerle de teşvik edilmiştir.

Sadaka

Sosyal dayanışma kategorisi altında sınıflandırılabilir, hutbelere konu edilen diğer bir kavram ise sadakadır. Sadaka da aynı zekât ve infak kavramları gibi karşılıksız olarak maddi yardımda bulunmayı içeren İslam iktisadının temel kavramlarından biri olma özelliği taşımaktadır. Kuran-ı Kerim'de zekât ve sadaka birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Sadaka, zekâttan farklı olarak zorunlu değil Allah'ın rızasını kazanmak için tavsiye edilen karşılıksız bir sosyal yardım yöntemidir. Ayrıca zekâtın sarf yerleri sekiz sınıf şeklinde keskin olarak belirlenirken, sadakada böyle bir sınırlandırma söz konusu değildir. İstanbul ilinde 18 yıl boyunca okunan hutbelere bakıldığında ise sadaka kavramının bu dönem içerisinde 4 defa hutbe konusu olduğu görülmektedir. Bu ilgili hutbelere bir tanesi "Yardımlaşmanın Sosyal Hayattaki Önemi (Zekât ve Sadaka)"¹⁶ başlığı ile, diğeri "Sadaka Vermenin Fazileti"¹⁷ başlığı ile ve diğer ikisi ise 'Sadaka-i Cariye'¹⁸ başlığı ile yayımlanmıştır. Diğer hutbelere

¹⁴ İstanbul İl Müftülüğü'nün, 30.11.2001, 15.11.2002, 14.11.2003, 12.11.2004,14.10.2005, 06.10.2006, 21.09.2007, 19.09.2008, 04.09.2009, 20.08.2010,12.08.2011,24.06.2016,16.06.2017 tarihli hutbeleri.

¹⁵ İstanbul İl Müftülüğü'nün, 04.09.2009 tarihli hutbesi.

¹⁶ İstanbul İl Müftülüğü, 15.11.2002 tarihli hutbesi.

¹⁷ İstanbul İl Müftülüğü, 20.10.2006 tarihli hutbesi.

¹⁸ İstanbul İl Müftülüğü, 30.04.2010-17.08.2018 tarihli hutbeleri.

sadaka kavramının kullanılma durumlarına bakıldığında ise; ‘Zekât’ hutbelerinde toplamda 33, ‘Cömertlik’ ve ‘Harcama Ahlakı’ hutbelerinde 4, ‘Karz-ı Hasen’ hutbesinde 3, ‘İsraf’ hutbelerinde 2 ve ‘Ülkemizi Kalkındırmak Toplumsal Bir Görevdir’ hutbesi ile ‘Meşru olmayan Kazanç: Faiz’ başlıklı hutbelerde ise 1’er defa sadaka kavramına değinilmektedir.

Tablo 3: Sadaka ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
15.11.2002	Yardımlaşmanın Sosyal Hayattaki Önemi (zekât ve sadaka)	Zâriyât 19
20.10.2006	Sadaka Vermenin Fazileti	Âl-i İmrân 92
30.04.2010	Sadaka-i Cariye	Âl-i İmrân 92
17.08.2018	Sadaka-i Cariye	Hadid 18

İlgili hutbelerin irâd edildiği tarihlere bakıldığında ise sadaka-i cariyeye hutbeleri hariç Ramazan ayı içerisinde ve hatta sadaka hutbelerinin özellikle Ramazan ayının son günlerine doğru yayımlandığı görülmektedir. Sadaka-i cariyeye hutbelerinin ise yayımlanma esnasında herhangi bir tarih gözetilmediği belirlenmiştir. Hutbelerin içeriğinde ise sadakanın, “Müslüman bir kimsenin Allah rızası için malından yoksullara gönüllü olarak yaptığı yardımdır”¹⁹ şekliyle, sadaka-i cariyenin ise; “ardından nesiller boyu istifade edilecek bir hayırdır”²⁰ şeklinde tanımlamalarının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca ilgili hutbelerin birinde²¹ sadakanın bir türü olan fitir sadakasından (fitre) da bahsedilmiştir.

Sadaka-i cariyeye hutbelerinde ise; insanoğlunun öldüğünde amel defterinin yalnızca üç şey sebebiyle kapanmayacağı, bunlardan birisinin de sadaka-i cariyeye olduğu hadisine yer verilmiş ve kişinin amel defterinin kapanmamasına vesile olacak mescid, köprü, yol, aşevi, hastane, okul vd. gibi amellerde bulunulması gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu bağlamda vakıfların ve hayır çalışmalarının önemi de vurgulanmıştır²².

İnfak

Sosyal yardımlaşma kategorisi içinde sınıflandırılan karşılıksız verme ile ilgili son kavram ise infaktır. İnfak, Allah (c.c.)’ın rızasını kazanabilmek amacıyla ihtiyaç sahiplerine kendi malından kişinin yardımda bulunması demektir. İnfak, zekât ve sadakayı da içeren daha geniş bir kavram olup gönüllü olarak yapılan her türlü hayrı kapsamaktadır (Karagöz, 2010, s. 317).

İnfak kavramının; ‘İnfak Şuuru ve Zekât’ ile ‘Arınma Vesilesi: Zekât ve İnfak’ başlıklarıyla yayımlanan hutbelerde zekât kavramı ile birlikte, ‘İnfak Ahlakı’ başlığı ile yayımlanan hutbede ise tek başına olmak üzere 18 senede toplamda 3 defa hutbe konusu olduğu görülmektedir.²³ Bununla beraber diğer İslam iktisadıyla ilgili yayımlanan hutbeler incelendiğinde ise ilgili kavrama 5 kez ‘Zekât Kazancı Arttırır; Faiz Yok Eder’ başlıklı hutbede, 2 sefer ise ‘Sadaka Vermenin Fazileti’ ve ‘Afiyet Olsun, İsraf Olmasın’ başlıklı hutbelerde toplamda 7 defa değinilmiştir. Ayrıca infak kavramıyla ilgili yayımlanan ilgili 3 hutbenin irâd edildikleri tarihlerine bakıldığında ise 2 tanesi²⁴ Ramazan ayı içerisinde, 1’i²⁵ ise farklı bir aydadır.

Tablo 4: İnfak ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
20.08.2010	İnfak Şuuru ve Zekât	Bakara 254
17.01.2014	İnfak Ahlakı	Bakara 262-263
24.06.2016	Arınma Vesilesi: Zekât ve İnfak	Müminun 1-4

İlgili hutbelerin içeriğine bakıldığında ise infak vermenin huzurlu bir toplum oluşturacak dini bir vacibe olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca infak veren insanın maddenin esaretinden kurtularak, merhamet duygularını arttıracığı ve diğer insanlarla olan ilişkilerinin gelişmesine vesile olacağından da bahsedilmiştir. Bununla beraber infak vermekten mahrum olan insanın ahiret duygusunun

¹⁹ İstanbul İl Müftülüğü, 20.10.2006 tarihli hutbesi.

²⁰ İstanbul İl Müftülüğü, 17.08.2018 tarihli hutbesi

²¹ İstanbul İl Müftülüğü, 20.10.2006 tarihli hutbesi.

²² İstanbul İl Müftülüğü, 30.04.2010-17.08.2018 tarihli hutbeleri.

²³ İstanbul İl Müftülüğü, 20.08.2010-24.06.2016-17.01.2014 tarihli hutbeleri.

²⁴ İstanbul İl Müftülüğü, 20.08.2010- 24.06.2016 tarihli hutbeleri.

²⁵ İstanbul İl Müftülüğü, 17.01.2014 tarihli hutbesi.

zayıflayacağı ve fakir, kimsesiz ve muhtaçlara artık kulak veremeyeceği vurgulanmıştır²⁶.

Karz-ı Hasen

Kelime anlamı itibariyle karz-ı hasen “güzel borç” demektir. Terim anlamına bakıldığında ise karz-ı hasen, mükâfatı Allah (c.c.)’tan beklemek üzere herhangi bir çıkar gözetmeksizin faizsiz bir şekilde borç vermektir. Bu son derece önemli kavram sadece 2008 yılındaki hutbede ‘Karz-ı Hasen’²⁷ başlığıyla yayımlanmıştır. 2011-2018 yılları arasında bunun haricinde karz-ı hasene ayrılan bir hutbe olmamıştır.

Tablo 5: Karz-ı Hasen ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
28.03.2008	Karz-ı Hasen	Hadid 11

Ayrıca yayımlanan hutbe içerisinde karz-ı hasen için, herhangi bir karşılık beklemeden sıkıntı içinde bulunan bir kimseye borç vermek veya borcunu ödemede o kişiye kolaylık sağlamak şeklinde tanımı yapılmaktadır. Bununla beraber zora düşene borç verip sıkıntısını paylaşmanın dini ve milli geleneklerimizde olduğuna ve en önemlisi ise bunların yapılabilmesi için de insanlar arasındaki güven, sevgi ve merhamet duygusunun her daim var olması gerektiği vurgulanmıştır.

i) Tüketim Davranışları:

Diyanet İşleri Başkanlığı, Cuma hutbelerinin bir kısmını tüketim davranışları şeklinde sınıflandırılabilir farklı kavramlara ayırmıştır. Bunların bazıları olması gereken hasletler (cömertlik, tutumluluk ve paylaşma, bilinçli tüketim) üzerine iken bir kısmı ise sakınılması gereken (israf, cimrilik) özelliklerdir. Bu kavramların hepsi İslam iktisadının alanına girmektedir ve aşağıda incelenmektedir.

İsraf

İslam iktisadında insana verilen tüm nimetler birer emanet ve imtihan vesilesidir. Bu nimetlerin hayır yolunda ve ölçülü olarak kullanılması gerekmektedir. Diğer bir ifade ile insan kendi isteklerine göre elindekileri sınırsız bir şekilde kullanma hakkına sahip değildir; bunlarda hem çevresindekilerin hem de gelecek nesillerin hakkı vardır. Bu nedenle İslam’da israf yasaklanmıştır. Sadece paranın değil tüm verilen nimetlerin; örneğin çevre, zaman gibi, israf edilmemesi telkin ve tavsiye edilmiştir.

İstanbul ilinde 18 yıl boyunca yayımlanan hutbelere bakıldığında israf kavramının da tıpkı zekât gibi 13 defa müstakil bir hutbe konusu olarak ele alındığı görülmektedir. Bu hutbeler içerisinde 2004, 2007, 2018 yıllarında ikişer defa hutbelere işlenmiştir. Yayımlanan bu 13 hutbeye bakıldığında ise ikisi ‘su’ kavramıyla birlikte olmak üzere ‘ekmek’ ve ‘cimrilik’ kavramları ile hutbe konusu olduğu, diğer hutbelerin tamamında ise tek başına işlendiği görülmektedir.

Tablo 6: İsraf ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
04.01.2002*	İsraf	Furkan, 25/67
03.01.2003*	İsraf	Furkan, 25/67
16.01.2004	İsraf ve Cimrilik	Furkan, 25/67
17.12.2004*	İsraf	Furkan, 25/67
03.06.2005	Ekmeği İsraf Etmeyelim	Abese, 80/24
02.06.2006**	İsraftan Kaçınmak	Furkan, 25/67
08.06.2007**	İsraftan Kaçınmak	Furkan, 25/67
29.06.2007	Su ve İsraf	En’am, 6/141
04.07.2008	Su ve İsraf	Tekasür, 102/8
09.09.2011	İsraf	İsra, 17/26-27
25.04.2013	Allah’ın Sevmediği Davranış İsraf	Furkân, 25/67
09.02.2018	İsraf, Dini ve Ahlaki Bir İflastır	Furkân, 25/67
08.06.2018	Afiyet Olsun, İsraf Olmasın	Furkân, 25/67

Not: * ve ** ile gösterilen hutbeler içerik olarak birbirlerinin aynılarıdır.

İsraf kavramının diğer İslam iktisadi kavramlarının hutbelerinde kullanılma durumlarına bakıldığında ise; ‘Helal Kazanç, Helal Lokma’, ‘Tüketim Çılgınlığı’ ve ‘Bilinçli Tüketim’ hutbelerinde 4’er defa, ‘Helal Kazanç’ hutbesinde 2 defa, ‘Çalışanların Sosyal Güvenliği’, ‘Ülkemizi Kalkındırma’, ve ‘Zekât ve İnfak’

²⁶ İstanbul İl Müftülüğü, 20.08.2010-17.01.2014 tarihli hutbeleri.

²⁷ İstanbul İl Müftülüğü, 28.03.2008 tarihli hutbesi.

hutbelerinde ise 1'er defa değinildiği görülmektedir.

Ayrıca israfla ilgili yayımlanan bu hutbelerde ekonomiye de oldukça vurgu yapılmaktadır. İlgili hutbelerde; ülkedeki israfın devam ettiği takdirde ekonomik düzenin bozularak ülke ekonomisinin sıkıntıya gireceğine, lüzumsuz yere elektrik, su israfı yapılmayarak tabii kaynakların tasarruflu kullanılması gerektiğine, kamu mallarının kullanımına dikkat edilmesine, giyimde ve ev eşyalarında moda uyma niyetiyle lüks tüketime yönelmemesi gerektiğine, şahsi harcamalarda ölçülü davranılması önemine ve ekmeklerin çöpe atılmaması gerektiğine kadar neredeyse ekonomiyle bağlantılı tüm konulara değinilmiştir.²⁸

Bilinçli Tüketim

İslam iktisadını günümüzün hâkim ekonomik sistemi olan kapitalizmden ayıran en önemli faktörlerden biri tüketime yönelik yaklaşımıdır. Helal olanın tüketilmesinin yanında, kaynakların bilinçsiz şekilde israf edilmesi yasaklanmıştır. "Sonra, yemin olsun ki, o gün (size verilen) her nimetten hesaba çekileceksiniz"²⁹ ayeti kerimesi ile Müslümanlara verilen nimetlerin birer emanet ve imtihan vesilesi olduğu hatırlatılmıştır. Bu nedenle ihtiyaçların karşılanması için tüketimde bulunulurken israfa ve gösterişe kaçmayacak şekilde, bilinçli olunması gerekmektedir. Ancak günümüzdeki iktisadi sistemde 'kendi param dilediğince istediğim yere harcarım' düşüncesi ile sınırlar belli değildir; bu durum dünyadaki kaynakların hızlıca tüketilmesine ve yoksulluğun artmasına neden olmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı da mevcut durumun farkında olarak tüketime yönelik Müslümanın nasıl bir yaklaşıma sahip olması gerektiğini hutbelere konu etmiştir.

Tablo 7: Bilinçli Tüketim ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
09.03.2012	Tüketim Çılgınlığı	İsra 26-27
23.03.2012	Bilinçli Tüketim	İsra 26-27
24.01.2014	Harcama Ahlakı	Dehr 8-11

Bilinçli tüketimle ilgili toplamda 3 hutbe farklı boyutlara vurgu yaparak yayımlanmıştır. 2012 yayımlanan 'Tüketim Çılgınlığı' ve 'Bilinçli Tüketim' başlıklı iki hutbenin birebir aynı olduğu ve bir diğerinin ise 'Harcama Ahlakı' başlıkları ile yayımlandığı görülmektedir.³⁰ Diğer ilgili hutbelere bakıldığında ise; 'Helal Kazanç Helal Lokma', 'İsraf', 'Tutumluluk ve Paylaşma', 'Zekât', 'İslam'da Ticaret Ahlakı' ve 'Ülkemizi Kalkındırmak Toplumsal Bir Görevdir' hutbelerinde Bilinçli Tüketim kavramına değinilmiştir.

Tutumluluk ve Paylaşma

Hutbelerde yer verilen tüketim davranışları ile ilgili diğer bir konu ise 'Tutumluluk ve Paylaşma' üzerinedir. Bu kavramla ilgili 18 yıl boyunca yalnızca 2009 yılında 1 hutbenin irâd edildiği görülmektedir.³¹ Bununla beraber tutumluluk kavramının diğer kavramlarla olan irtibatına bakıldığında ise; 'Su ve İsraf', 'İsraftan Kaçınmak', 'İsraf', ve 'Zekât İbadeti' başlıklı hutbelerde 1'er defa olmak üzere toplamda üç defa değinilmiştir. Bu durumda tutumluluk kavramının genel itibariyle hutbelerde israf kavramıyla beraber kullanıldığı sonucu çıkmaktadır.

Tablo 8: Tutumluluk ve Paylaşma ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
20.03.2009	Tutumluluk ve Paylaşma	Tekasür Suresi 8

Paylaşma kavramına ise; 'Zekât ve İnfak' başlıklı hutbede 4 defa, 'Türk Lirası Milli İtibarımız', 'Zekât', 'Karz-ı Hasen', 'Harcama Ahlakı' ve 'Zekât Kazancı Arttırır; Faiz Yok Eder' başlıklı hutbelerde ise 1'er defa yer verilmiştir.

2009 yılındaki ilgili hutbenin muhtevasında ise yapılan her işten hesaba çekinileceği ve Müslüman kardeşinin zora düştüğünde ona yardım edilmesi gerektiği hem dini hem de toplumsal olarak bir

²⁸ İstanbul İl Müftülüğü, 04.01.2002, 03.01.2003,16.01.2004 17.12.2004, 03.06.2005, 02.06.2006, 08.06.2007, 29.06.2007, 04.07.2008, 09.09.2011, 25.04.2013, 09.02.2018-08.06.2018 tarihli hutbeleri.

²⁹ Kur'an, 102, Tekasür Suresi, Âyet, 8.

³⁰ İstanbul İl Müftülüğü, 09.03.2012-23.03.2012-24.01.2014 tarihli hutbeleri.

³¹ İstanbul İl Müftülüğü, 20.03.2009 tarihli hutbesi.

vecibe olduğu vurgulanmıştır. Bununla beraber Allah'ın (c.c.) bahsettiği nimetlerinin şükrünü ancak o nimetlerden Allah'ın rızası doğrultusunda harcanarak ve paylaşarak eda edileceği belirtilmiştir.

Cömertlik

Sosyal dayanışma ve tüketim davranışları ile birlikte değerlendirilebilecek bir kavram olan cömertlik de Müslümanlarda bulunması gereken bir haslet olarak Cuma hutbelerine konu edilmiştir. Cömertlik kavramı 18 yıl boyunca yalnızca 2012 yılında bir defa hutbe konusu olmuştur.³² Bununla beraber ilgili diğer hutbelere bakıldığında ise 9 defa diğer hutbeler içerisinde cömertlik kavramına değinildiği görülmektedir. Bunlardan 7'sinin zekât hutbelerinde diğer 2'si ise 'Ticaret Ahlakı' başlıklı hutbelerdedir. Bu da göstermektedir ki cömertlik kavramı zekât kavramı ile oldukça bağlantılıdır. Bu sebeple denilebilir ki; zekât, cömertlik duygularını güçlendirmektedir ve cömert olamayan insan ise zekât ibadetini yerine getirmekte zorlanacaktır.

Tablo 9: Cömertlik ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
03.08.2012	Cömertlik	el-İsrâ 29

Cömertlik başlıklı hutbenin yayımlandığı tarihe bakıldığında ise özellikle Ramazan ayı içerisine denk geldiği görülmektedir. Bunun nedeni, insanların Ramazan ayında manevi duyguları daha yoğun yaşamaları ve Allah (c.c.) yolunda infak etmeye daha istekli olmalarıdır.

Cimrilik

Cömertlik nasıl istenen bir hasletse bunun tersi olan cimrilik de kaçınılması gereken hasletlerdendir. Cimrilik kavramı da hutbelere konu edilmiş ve genel itibari ile zekât, israf ve infak kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. İstanbul ilinde 18 yıl boyunca yayımlanan hutbeler incelendiğinde ise yalnızca israf kavramı ile birlikte 2004 yılında bir hutbe konusu olarak kullanıldığı görülmektedir.³³ Ayrıca; 'Bilinçli Tüketim', 'Tüketim Çılgınlığı', 'Harcama Ahlakı', 'Tutumluluk ve Paylaşma', 'Zekât' ve 'İsraf' hutbelerinde ayetlerle veya hadislerle cimrilik kavramına değinilmiştir. Bununla beraber 'Cömertlik' hutbesinde 2 defa olmak üzere 'Zekât ve İnfak', 'Yardımlaşmanın Sosyal Hayattaki Önemi', 'İnfak Şuuru ve Zekât', 'Zekât İbadeti', 'Zekât', ve 'Zekât Arındırır' başlıklı hutbelerde ise birer defa cimrilik kavramına değinildiği görülmüştür. Ayrıca 2004 yılındaki ilgili hutbenin içeriğine bakıldığında ise; cimrilik imkân olduğu halde gerekli harcamayı yapmamak şekliyle tanımlanmıştır.

Tablo 10: Cimrilik ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
16.01.2004	İsraf ve Cimrilik	Furkân, 25/67

i) Çalışma ve Ticaret Hayatı:

Çalışma hayatına ve ticaretin nasıl olması gerektiği ile ilgili de Cuma namazlarına gelenlerin bilgilendirilmesi amacıyla farklı başlıklar altında konular hutbelerde ele alınmıştır.

Ticaret Ahlâkı

İslam'ın emirleri ve yasakları insanın hayatının her alanına yöneliktir. Bu alanlardan biri de ticarettir. 'Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim' buyuran Hz. Peygamber tüccardı ve kendisine el-Emin sıfatı verilmişti. Bu nedenle ticaret ahlakının nasıl olması gerektiği bizzat Hz. Peygamber tarafından gösterilmiştir. İslam iktisadı açısından da ticaret ahlakı en başta gelen konulardan biridir. Müslüman bir birey, ticaret hayatında kesinlikle faiz ve karaborsacılığa baş vurmaz, yalan söylemez, yalan yere yemin etmez, hileli ölçü yapmaz, kul hakkına girmez; kısacası malının helal olmasına dikkat ederek ticareti gerçekleştirir. İşte bu sayılan özellikler de aynı zamanda İslam iktisadının ticaret alanındaki temel prensiplerini oluşturmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı da ticaret ve ahlak ilişkisini konu alan ve tarihsel tecrübeleri de içeren Cuma hutbeleri yayımlamıştır.

Tablo 11: Ticaret Ahlakı ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
17.10.2003*	Ticaret Ahlakı	Mutaffifin, 1-6

³² İstanbul İl Müftülüğü, 03.08.2012 tarihli hutbesi.

³³ İstanbul İl Müftülüğü, 16.01.2004 tarihli hutbesi.

02.11.2007*	Ticaret Ahlakı	Zariyat, 19
30.05.2008	Ticaret Ahlakı	Nisa, 29
06.02.2009	Ticaret Ahlakı	Nisa, 29
05.03.2010	Ekonomik Hayatta Ticari ve Ahlaki Prensipler	Şuara, 181
04.05.2012	Ticaret Ahlakı	Mü'minun, 8
02.11.2012	İş Ahlakı	Zuhuruf, 32
26.09.2014	İş ve Ticaret Ahlakı- Âhilik	Necm, 39-41
18.08.2017	Alışveriş ve Ticaret Ahlakı	Mutaffifin, 1-6
02.03.2018	İslam'da Ticaret Ahlakı	Mutaffifin, 1-3

Not: * ile gösterilen hutbeler içerik olarak birbirlerinin benzerleridir.

Konuyla ilgili hutbeler incelendiğinde 18 yıl içerisinde Müslümanın ticaret ahlakını konu alan 10 hutbenin yayımlandığı görülmektedir.³⁴ Ticaret ahlakı 2012 yılı içerisinde 2 defa hutbe konusu olmuştur. Bununla beraber hutbelerden 5'inin 'Ticaret Ahlakı' başlığı ve diğerlerinin ise 'İslam'da Ticaret Ahlakı', 'İş Ahlakı', 'Alışveriş ve Ticaret Ahlakı', 'İş ve Ticaret Ahlakı, Âhilik', 'Ekonomik Hayatta Ticari ve Ahlaki Prensipler' başlıkları ile yayımlandıkları görülmektedir. İlgili hutbelerin yayımlandığı tarihlere bakıldığında ise belli bir zaman planlaması yapılmamış, farklı yıllarda neredeyse her ay içerisinde irâd edilmiştir.

2014 yılındaki hutbede, İslam iktisat tarihindeki özgün kurumlardan olan ve ticaret hayatının düzenlenmesinde önemli bir görev ifa eden Ahilik kurumundan bahsedilmesi dikkat çekicidir. Diğer bir dikkat çeken husus ise, ilgili tüm hutbeler incelendiğinde 'Faiz' kelimesinin sadece bir yerde, orada da cümle arasında kavram olarak isminin geçmesidir³⁵. Belki de şu an Müslüman'ın ticaretinde ki en temel ahlaka uymayan davranışlarının başında faiz gelmektedir; ancak ilgili hutbelerde bu alana gerekli vurgu yapılmamıştır.

Helal Kazanç

İslam dini insanların çalışmasını ve helalinden kazanarak hayatını devam ettirmesini ibadet ölçüsünde değerli bir davranış olarak görmektedir. Bu hususta Allah (c.c.) Kuran-ı Kerim'de: "Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden helal, iyi ve temiz olarak yiyin ve kendisine iman ettiğiniz Allah'a karşı gelmekten sakının."³⁶ mealindeki ayetinde insanlara helal ve temiz rızık yemelerini emretmektedir. Bu bağlamda ilgili hutbelerde değinilen bir diğer İslam iktisat kavramı da Helal Kazanç'tır.

Tablo 12: Helal Kazanç ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
06.02.2004	Helal Kazanç	Maide 88
12.07.2013	Helal Kazanç Helal Lokma	Bakara 168
19.07.2013	Helal Kazanç Helal Lokma	Müminun 51

Helal Kazanç kavramıyla ilgili 2001-2018 yılları arasında yalnızca 3 hutbenin verildiği görülmektedir.³⁷ Bu hutbeler incelendiğinde ise 1'i 'Helal Kazanç' başlığıyla, diğer 2'si ise içeriği farklı fakat 'Helal Kazanç Helal Lokma' diye aynı başlıkla yayımlanmıştır. Ayrıca diğer hutbelerde ise 7 defa Helal Kazanç kavramına değinildiği belirlenmiştir. 'İslam'da Ticaret Ahlakı' başlıklı hutbede iki defa, 'Ticaret Ahlakı', 'Çalışmanın Önemi', 'İş ve Ticaret Ahlakı-Âhilik', 'Çalışma Hayatı' ve 'Alışveriş ve Ticaret Ahlakı' başlıklı hutbelerde ise birer defa Helal Kazanç kavramından bahsedilmiştir.

İlgili hutbelerin yayınlama tarihlerine bakıldığında ise; hutbelerden birisinin 2004 yılında diğer ikisinin ise 2013 yılında ve art arda yayımlandığı görülmektedir. 2013 yılında art arda cuma günleri Helal Kazanç konusunun işleme sebebi ise; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2013 Ramazan ayında her yönüyle 'Helal Kazanç-Helal Lokma' konusunu gündeme taşıyarak toplum içerisinde helal kazanç ve helal lokmaya olan duyarlılığın artmasını hedeflemesidir.

³⁴ İstanbul İl Müftülüğü, 17.10.2003-02.11.2007-30.05.2008-06.02.2009-05.03.2010-04.05.2012-02.11.202-26.09.2014-18.08.2017-02.03.2018 tarihli hutbeleri.

³⁵ İstanbul İl Müftülüğü, 02.03.2018 tarihli hutbesi.

³⁶ Kur'an, 5, Maide Suresi, Âyet, 88.

³⁷ İstanbul İl Müftülüğü, 06.02.2004-12.07.2013- 19.07.2013 tarihli hutbeleri.

Tüketicinin Korunması

İslam dini bireyler arasındaki ticaret ilişkilerinde gerek satış gerekse tüketim esnasında uyulması gereken bazı prensipler getirerek tüketicilerin haklarının korunmasını hedeflemiştir. Allah Teâlâ bu hususla ilgili ölçü ve tartının hakkıyla yapılması gerektiğini, insanlara mallarının eksik verilerek yeryüzünde bozgunculuk çıkarılmaması gerektiğini bizlere belirtmiştir.³⁸ Ayrıca ticarete başkalarına faiz yoluyla haksızlık yapılmaması, böyle yapanların Allah ve Resulüne savaş açmış olacağı da³⁹ Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Bu ilahi emir ve uyarılarda göstermektedir ki; tüketici hakları ve ticari haklar İslam dini açısından oldukça önemlidir ve korunmaktadır.

Tablo 13: Tüketicinin Korunması ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
31.03.2006	Tüketicinin Korunması	Şuara 181-183

İstanbul il müftülüğünün bu konuyla ilgili 2006 yılında 'Tüketicinin Korunması'⁴⁰ başlığıyla bir hutbe yayımladığı görülmektedir. Bu hutbede İslam dininin genel itibarıyla hakkın korunmasına, özelde ise tüketicinin haklarının korunmasına verdiği önem vurgulanarak; her türlü aldatma, aldanma, haksız kazanç ve hile karşısında tüketicinin haklarını savunduğu vurgulanmıştır.

Çalışmanın Önemi

İslam, insanlara hem dünya hayatı hem de ahiret hayatı için çalışmayı emretmiş ve ikisi arasındaki dengenin korunduğu takdirde gerçek saadete ulaşılabileceğini bildirmiştir. Dünyayı boş vererek yalnızca ahiret için çalışılmasını da yasaklamış; ikisi arasında bir denge kurulmasını emretmiştir. Bu bağlamda 2001-2018 tarihleri arasındaki hutbelere bakıldığında çalışmanın önemiyle ilgili birbirinden farklı olarak 6 hutbe yayımlandığı görülmektedir.⁴¹ Bu hutbelerde; 'Çalışma Hayatımız ve Sorumluluklarımız', 'Çalışmanın Önemi', 'İslam'da Çalışma', 'Çalışma Hayatı', 'Çalışmak', ve 'Çalışmak, Hayatımıza Bereket Getirir' başlıkları tercih edilmiştir.

Tablo 14: Çalışmanın Önemi ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
27.07.2001	Çalışmanın Önemi	Necm, 39
26.04.2002	İslam'da Çalışma	Necm, 38-39
23.12.2005	Çalışma Hayatımız ve Sorumluluklarımız	Necm, 38-39
29.04.2011	Çalışmak	Necm, 39-40
06.12.2013	Çalışma Hayatı	Necm, 39-40
31.08.2018	Çalışmak, Hayatımıza Bereket Getirir	Necm, 39-41

Ayrıca yayımlanan diğer İslam iktisadi ile ilgili hutbelere bakıldığında ise; 'Helal Kazanç' hutbesinde 4 defa, 'İşçi ve İşveren İlişkileri' hutbesinde ise 2 defa ve 'Ticaret Ahlakı' ve 'İş ve Ticaret Ahlakı- Âhilik' başlıklı hutbelerde ise 1'er defa 'çalışma' kavramına değinildiği görülmektedir. Bununla beraber hutbelerin içeriklerinde peygamberlerin hayatlarından örnekler sunularak; kiminin marangozluk, kiminin terzi, kiminin ise ticaret vs. mesleklerle meşgul oldukları, peygamber olmalarına rağmen kendi ve aileleri için helal rızık peşinde koştuğularını vurgulanmıştır⁴². Ayrıca çalışmanın peygamberlerin sünneti olduğu, çalışıp kazanan insanın mutlu olacağı, çalışmayarak tembellek etmenin ise mutsuzluğun kaynağı olacağına değinilmiştir⁴³. İnsanın dünya hayatını idame ettirebilmek ve Allah Teâlâ'nın hoşnutluğunu kazanabilmek için çalışması gerektiği ve bu çalışma neticesinde ise insan hayatına huzur ve bereketin geleceği belirtilmiştir⁴⁴.

İşçi ve İşveren İlişkileri

Önde gelen iki iktisadi sistem olan kapitalizm ve komünizm işçi ve işveren arasındaki ilişkiyi bir gerilim üzerinden okumuştur. İslam'da ise emek kutsaldır ve işverenin emeğin karşılığını işçinin teri kurumadan vermesi, adaletli davranması gerekmektedir. Diğer yandan işçinin de en üstün gayreti

³⁸ Kur'an, 11, Hud Suresi, Âyet, 85.

³⁹ Kur'an, 2, Bakara Suresi, Âyet, 279.

⁴⁰ İstanbul il Müftülüğü, 31.03.2006 tarihli hutbesi.

⁴¹ İstanbul il Müftülüğü, 27.07.2001-26.04.2002-23.12.2005-29.04.2011-06.12.2013-31.08.2018 tarihli hutbeleri.

⁴² İstanbul il Müftülüğü, 31.08.2018 tarihli hutbesi.

⁴³ İstanbul il Müftülüğü, 26.04.2002-31.08.2018 tarihli hutbeleri.

⁴⁴ İstanbul il Müftülüğü, 27.07.2001 tarihli hutbesi

göstererek çalışması, emanete riayet etmesi gibi farklı sorumlulukları bulunmaktadır. Bu anlamda işçi ve işveren münasebetlerinin nasıl olması gerektiği hutbelere de konu edilerek toplumdaki bilincin artması amaçlanmıştır. 18 yıl boyunca yayımlanan hutbeler incelendiğinde toplamda iki hutbenin bu konulara ayrıldığı ve ilkinin 2007 yılında 'İşçi- İşveren İlişkileri'⁴⁵ başlığıyla ve diğerinin ise 2009 yılında 'İşçi ve İşveren Münasebetleri'⁴⁶ başlığıyla irad edildiği görülmektedir. Ayrıca işçi ve işveren arasındaki ilişkiye; 'Ticaret Ahlakı', 'Çalışma Hayatı ve Sorumluluklarımız', 'İş ve Ticaret Ahlakı-Âhilik', 'İş Ahlakı', 'Helal Kazanç, Helal Lokma', 'Ekonomik Hayattaki Ticari ve Ahlakî Prensipler' ve 'Çalışma Hayatı' başlıklı hutbelere de yer verilmiştir.

Tablo 15: İşçi ve İşveren İlişkileri ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Ayet
27.04.2007	İşçi ve İşveren İlişkileri	Necm 39
01.05.2009	İşçi ve İşveren Münasebetleri	Zuhuruf 32

Konuyla ilgili yayımlanan hutbelerin içeriği incelendiğinde ise; öncelikli olarak işçi ve işveren arasında sorumluluk bilinciyle karşılıklı sevgi ve saygıya dayalı ilişkinin olması gerektiği; bunun da ancak herkesin üzerindeki sorumluluğu tam anlamıyla yaptığı takdirde gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Ayrıca işçinin, aldığı ücreti kesinlikle hak etmesinin, kendisine teslim edilen iş, araç ve gereçleri korumasının, verilen işi zamanında ve hilesiz teslim etmesinin gerekliliği de vurgulanmıştır⁴⁷. İşverenin ise; öncelikli olarak işyerini sağlık şartlarına uygun olarak ayarlaması ve oluşabilecek tehlikelere karşı tedbirli bir iş sahası oluşturması gerektiği vurgulanarak; işçisine yalnızca gücünün yettiği kadar iş yüklemesinin, işçisiyle yaptığı sözleşmeye sadık kalmasının ve işçisi için ibadet yapabileceği mekânı ve zamanı da muhakkak ayarlamasının şart olduğuna da değinilmiştir⁴⁸.

Çalışanın Sosyal Güvenliği

Her insanın üzerinde bir takım hak ve sorumluluklar bulunmaktadır. Bu var olan hakları, Allah'ın insan üzerindeki hakları ve yaratılmışların hakları diye ikiye ayırmak mümkündür. Allah'ın (c.c.) insan üzerindeki hakları, insanın Allah'ı tanınması ve O'nu hiçbir şeye ortak koşmadan varlığına ve birliğine inanarak emir ve yasaklarına uymasıdır. İnsanın insan üzerindeki var olan en temel hakkı ise kul hakkıdır. Müslümanın uyması gereken kul haklarından bir tanesi ise çalışanın sahip olduğu haklardır. Çalışanın hakları arasında; maaşını zamanında almak, kaldıramayacağı yük yüklememek gibi haklar olmakla birlikte o kişinin sosyal güvencesini de sağlamak en temel haklardan biridir.

Tablo 16: Çalışanın Sosyal Güvenliği ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
08.03.2002	İslam'da Kul Hakkı ve Çalışanların Sosyal Güvenliği	Zariyat 56

Bu konuyla ilgili İstanbul İl Müftülüğü 2002 yılında bu kavramı hutbe konusu etmiş ve 'İslam'da Kul Hakkı ve Çalışanların Sosyal Güvenliği'⁴⁹ başlıklı bir hutbe yayımlamıştır. Bununla beraber 'Çalışma Hayatı ve Sorumluluklarımız'⁵⁰ başlıklı hutbede ise iki defa sosyal güvenlik (sigorta) kavramına değinildiği görülmektedir. Yayımlanan bu hutbeyle birlikte; sosyal güvenliğin işçilerin en doğal hakları olduğu, iş verilen insanların sosyal güvenliklerini sağlamanın insani ve İslami açıdan önemi ve bu hakkı çiğneyerek Allah'ın (c.c.) huzuruna çok büyük bir vebal olan kul hakkı ile gitmekten sakınılması gerektiğine değinilmiştir. İlgili hutbenin yayımlandığı tarihe bakıldığında ise; Türkiye'de sigortasız işçi çalıştırma oranının 2001 senesinde %55,8 ile 1990 yılından sonra tarihinin en yüksek oranına ulaştığı bununla beraber hutbenin yayımlandığı 2002 yılında ise %52,1 olduğu görülmektedir (Candan, 2007, s. 19). Bu da göstermektedir ki ilgili hutbenin yayımlandığı senelerde ülkede 2 kişiden 1'i sigortasız olarak çalışmaktadır. Diyanet sigortasız işçi çalıştırmanın bir kul hakkı olduğunu vurgulayarak bu duruma dikkat çekmek istemiş olabilir.

⁴⁵ İstanbul İl Müftülüğü, 27.04.2007 tarihli hutbesi.

⁴⁶ İstanbul İl Müftülüğü, 01.05.2009 tarihli hutbesi.

⁴⁷ İstanbul İl Müftülüğü, 27.04.2007- 01.05.2009 tarihli hutbeleri.

⁴⁸ İstanbul İl Müftülüğü, 01.05.2009 tarihli hutbesi.

⁴⁹ İstanbul İl Müftülüğü, 08.03.2002 tarihli hutbesi.

⁵⁰ İstanbul İl Müftülüğü, 23.12.2005 tarihli hutbesi.

Rüşvet ve Yolsuzluk

Diyanet'in hutbelerine konu edilen ve çalışma hayatı ile dolaylı olarak ilgili olan son kavramlar ise rüşvet ve yolsuzluktur. İstanbul'da 18 yılda yayımlanan hutbelerde, rüşvet kavramının 4 defa⁵¹ hutbe konusu olduğu bunlardan 2'sinin yolsuzluk kavramı ile birlikte olduğu görülmektedir. Bu hutbelerin yayımladığı tarihlere bakıldığında; yalnızca 2001, 2006, 2010 ve 2013 yıllarında birer defa ve daha sonrasında hiç rüşvet ve yolsuzlukla ilgili hutbe irâd edilmediği görülmektedir. Bununla beraber 'Helal Kazanç' hutbesinde iki defa, 'İsraf', 'Çalışmak Hayatımıza Bereket Getirir' ve 'Helal Kazanç ve Helal Lokma' hutbelerinde ise birer defa rüşvet kavramına değinildiği, yolsuzluk kavramından ise yalnızca 'Helal Kazanç' başlıklı hutbede bahsedilmiştir.

Tablo 17: Rüşvet ve Yolsuzluk ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
09.03.2001	Rüşvet ve Yolsuzluk	Bakara, 255
06.01.2006	Rüşvet	Bakara, 188
12.11.2010	Rüşvet	Bakara, 188
13.12.2013	Rüşvet ve Yolsuzluk	Bakara, 188

İrad edilen ilgili hutbelerin içeriğine bakıldığında ise insanların lüks hayata olan düşkünlükleri, dünya hayatına aşırı bağlılıkları ve harama karşı olan duyarsızlıkları sebebiyle bu günahları kolaylıkla işledikleri belirtilmektedir⁵². Ayrıca hutbelerde; rüşvet ve yolsuzluğun toplumda varlığını göstermesiyle birlikte ülkenin kaynaklarının tükeneneceği ve bu kaynakların tükenmesiyle ekonomik hayatın da bozulacağına vurgu vardır. Ekonomik hayat sekteye uğradığında ise bu durumun toplumun huzursuzluğuna yol açacağı ve toplumsal bir bunalıma sebep olabileceğine de değinilmiştir⁵³.

i) İktisadi Sistem:

Farklı alanları kapsamakla birlikte, genel olarak daha makro ve spesifik konuları içeren, İslam iktisadı ile ilişkilendirilebilecek konulara da hutbelerde yer verilmiştir. Bu konular şunlardır: Ülkeyi kalkındırmak, Türk lirası milli itibarımız ve faiz.

Ülkeyi Kalkındırmak

İslam, vaaz edilen kaidelere uyularak ticaret yapılmasını ve insanın topluma karşı sorumluluklarının yerine getirilmesini bir ibadet olarak görmüştür. Aynı şekilde İslam dininde malın nerede kazanıldığı kadar nerelerde harcanması gerektiği de önemlidir. İşte bu konuya dikkat çekmek amacıyla 2004 yılında 'Ülkemizi Kalkındırmak Toplumsal Bir Görevdir'⁵⁴ başlıklı bir hutbe yayımlanmıştır.

Tablo 18: Ülkeyi Kalkındırmak ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
18.06.2004	Ülkemizi Kalkındırmak Toplumsal Bir Görevdir	Hadid 10

İlgili hutbenin içeriğinde; İslam'ın gereksiz harcamaları, israfı ve lüks tüketimi yasaklayarak elde edilecek tasarrufların üretime ve istihdamı artıracak alanlara kaydırılmasını emrettiği, tasarrufların üretime katkı sağlayacak şekilde değerlendirilmesinin önemi belirtilmiştir. Ayrıca eldeki var olan birikim ve tasarrufların yatırıma dönüştürülerek ülkenin üretim ve istihdamına katkı sağlanması gerektiğine ve böylelikle toplumun yararına yapılan bu hizmet ve yatırımların insanın hem dünya hem de ahiret hayatında karşısına çıkacağına değinilmiştir.

Türk Lirası Milli İtibarımız

Ekonomik krizler beraberinde sosyal problemleri de getirmektedir. Krizler nedeniyle insanlar işsiz kalmakta ve toplumdaki gerilim artmaktadır. Türkiye 2001 yılında büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte ülkenin parası yabancı paralar karşısında her geçen gün değer kaybetmiş ve bunun sonucu olarak da ülke insanları ekonomik olarak son derece zor bir imtihan vermiştir. Bu sebeple 2001 yılında 'Türk Lirası Milli İtibarımızdır'⁵⁵ başlığıyla bir hutbe yayımlanarak TL'ye sahip

⁵¹ İstanbul İl Müftülüğü, 09.03.2001-06.01.2006- 12.11.2010-13.12.2013 tarihli hutbeleri.

⁵² İstanbul İl Müftülüğü, 12.11.2010-13.12.2013 tarihli hutbeleri.

⁵³ İstanbul İl Müftülüğü, 09.03.2001-06.01.2006-13.12.2013 tarihli hutbeleri.

⁵⁴ İstanbul İl Müftülüğü, 18.06.2004 tarihli hutbesi.

⁵⁵ İstanbul İl Müftülüğü, 31.08.2001 tarihli hutbesi.

çıkılması gerektiği cuma namazına gelen vatandaşlara hatırlatılmıştır.

Tablo 19: Türk Lirası ile İlgili Hutbe

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
31.08.2001	Türk Lirası Milli İtibarımızdır	Necm 39-40

İlgili hutbede huşu ve huzur içinde ibadet etmenin bile ekonomiyle irtibatının olduğu, ekonomik buhranda olan kişinin huzurlu bir manevi hayat süremeyeceğine değinilmiştir. Ülke olarak çok zorlu bir süreçten geçildiği, bu zorlu sürecin ancak milli paraya ve değerlere sahip çıkılarak aşılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca bu süreçte birlikteliğin ve sabretmenin de önemine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Faiz

İstanbul ilinde irad edilen hutbelerde yer verilen İslam iktisadına ilişkin kavramlardan biri de faizdir. Faiz kelime anlamı olarak fazlalık, yükseklik demektir. Ayrıca ödünç olarak verilen paraya karşılık alınan kârı ifade etmektedir. Aynı durum için ayrıca 'riba' kelimesi de kullanılmaktadır (Akay, 2005, s. 134). İslam dinince faiz büyük günahlardan sayılmıştır. Konuyla ilgili Hz. Peygamber faizi (ribayı) yemekten ve başkasına yedirmekten nehy etmiştir.⁵⁶ Ayrıca faiz, dini açıdan olduğu kadar ahlaki ve toplumsal açıdan da hoş karşılanmamaktadır. Faiz kavramı, İslam iktisadı açısından bakıldığında ise son derece önemlidir. İslam iktisadının temelinde faizsiz bir ekonomi modeli vardır ve iktisadi hayatın faizsiz bir şekilde sürdürülebileceğini belirtmektedir.

Tablo 20: Faiz ile İlgili Hutbeler

Tarih	Hutbenin Başlığı	Sure/Ayet
16.06.2017	Zekât Kazancı Arttırır; Faiz Yok Eder	Bakara 276
01.06.2018	Meşru Olmayan Kazanç Faiz	Al-İmran 130

Hutbelere bakıldığında ise 18 yıl boyunca yalnızca faizle ilgili iki hutbe yayımlandığı, bunlardan bir tanesinin zekât kavramı ile birlikte; 'Zekât Kazancı Arttırır, Faiz Yok Eder'⁵⁷ başlığıyla, diğer hutbenin ise yalnız başına; 'Meşru Olmayan Kazanç: Faiz'⁵⁸ başlığı ile yayımlandığı görülmektedir. Bu iki hutbe arasında ise bazı cümlelerin birbirleriyle benzer, bazı cümlelerin ise aynı kullanıldığı belirlenmiştir.

Bununla beraber İslam iktisadı ile ilgili diğer yayımlanan hutbelere bakıldığında ise 'riba' kavramının hutbelerde hiç geçmemiştir. Faiz kavramının ise 'Helal Kazanç Helal Lokma', 'İslam'da Ticaret Ahlakı' ve 'Helal Kazanç' başlıklı hutbelerde birer defa olmak üzere toplam hutbelerde 3 defa geçtiği; bunların ise faiz, kumar, rüşvet, hırsızlık, gasp gibi Müslümanın kesinlikle yapmaması gereken özellikler sayılırken cümle arasında geçtiği, ayrı olarak özellikle hiçbir iktisadi hutbede değinilmediği tespit edilmiştir. İlk hutbenin irad edildiği tarihe bakıldığında zekât kavramıyla beraber işlenmesi sebebiyle Ramazan ayının sonunda yayımlandığı görülmektedir.

Faizi tek başına konu olarak alan ve 18 yılda bu özelliğiyle yayımlanan tek hutbenin yayınlanma tarihine bakıldığında ise; yöneticilerin döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalar sebebiyle faize ve faiz lobisine tepkili olduğu zamana denk geldiği görülmektedir.⁵⁹ Bununla beraber yayımlanan ilgili hutbede; bankalardan alınan kredi işlemlerindeki faize, kredi kartlarına ve dâhi diğer işlemler sebebiyle birçok kişinin maruz kaldıkları faizli işlemlere hiç değinilmediği tespit edilmiştir. Ayrıca faiz yiyenlerin kabirlerinden şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkacağı⁶⁰ ve Allah'ın faizden elde edilecek malı mahvedeceği⁶¹ ayetleri kullanılmış, bu ayetlerin hemen ardında yer alan ve faize bulaşanların Allah'ın kendisine ve Resulüne savaş açtığını ifade eden ayetin⁶² ise faiz hutbelerinde özellikle tercih edilmediği görülmektedir.

⁵⁶ İlgili hadis için bakınız: Vehbi (1993, s. 397).

⁵⁷ İstanbul İl Müftülüğü, 16.06.2017 tarihli hutbesi.

⁵⁸ İstanbul İl Müftülüğü, 01.06.2018 tarihli hutbesi.

⁵⁹ <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2131096-cumhurbaskani-erdogan-bunu-degistirecegiz-lami-cimi-yok>, Erişim Tarihi: 10.04.2019

⁶⁰ Kur'an, 2, Bakara Suresi, Âyet, 275.

⁶¹ Kur'an, 2, Bakara Suresi, Âyet, 276.

⁶² Kur'an, 2, Bakara Suresi, Âyet, 279.

3.3. Değerlendirme ve Öneriler

İstanbul ilinde 2001-2018 yılları arasında irâd edilen Cuma hutbeleri incelendiğinde İslam iktisadı ile ilgili kavramlara çok sık olmasa da yer verildiği görülmektedir. Ancak ilgili hutbelerde değinilen konular çoğunlukla 'zekât' gibi daha çok karşılıksız maddi yardım üzerine olan kavramları içermektedir ve genellikle belirli bir döneme (Ramazan ayına) denk getirilmektedir. Bunlar kadar önemli olan ve belki de çok sıklıkla ve yıla yaygın şekilde hatırlatılması gereken İslam iktisadının temel meselelerinden de hutbelerde bahsedilmesi gerekmektedir.

Bu kategoride sayılabilecek en önemli konu faizdir. 18 yıl boyunca sadece 2 hutbede faiz işlenmiş ve oldukça genel bir içerikle sunulmuştur. Mevcut hâkim ekonomik sistemin adeletsizliğinin en büyük sebeplerinden ve her gün birçok kişinin borç sarmalı içerisine düşmesinin, ailelerinin parçalanmasının müsebbibi olan faizin daha sık ve güçlü şekilde vurgulanması gerekmektedir. Diğer yandan insanların - büyük oranda tüketim amacıyla paraya ihtiyaç duyan bireylerin- faize bulaşmalarının en önemli sebeplerinden biri ihtiyaç duydukları nakdi çevresinden bulamaması ve bankalardan borçlanmak zorunda kalmasıdır. Bunun aşılmasının yollarından biri faizsiz finans kuruluşlarıdır.

2015 yılı öncesine kadar İslami bankaların -Türkiye'deki adıyla katılım bankaları- hepsi özel sektör girişimleriydi. Ancak Ziraat Katılım, Vakıf Katılım ve Emlak Katılım'ın kurulması ile birlikte kamu da artık sektörde bir oyuncu olmuştur. Kamu katılım bankaları kurulmadan önceki süreçte bir kamu kuruluşu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, katılım bankalarından bahsedecek bir hutbe vermenin bir 'taraf' gibi algılanması endişesini taşınmış olabilir. Fakat günümüzde, katılım bankaları yine direkt bir şekilde hutbeye konu edilmese de, insanların finansal ihtiyaçlarını faize buluşmadan bu kuruluşlardan sağlayabilecekleri genel olarak hutbelerde belirtilebilir. Burada katılım bankalarına da işlerini en hassas şekilde yürütmeleri noktasında büyük görev düşmektedir. Aynı zamanda hutbelerde ideal İslami bankacılık uygulamasının yer alması, insanların bu konudaki bilinç düzeylerinin artmasına ve bu kuruluşların da faaliyetlerinde 'ideal' olana daha çok bağlanmalarına katkı sağlayabilir. Çünkü müşteriler daha çok bilgi sahibi ve faaliyetlerin uygunluğu konusunda sorgulayıcı olabileceklerdir.

Diğer yandan faizin bir alternatifi olarak güzel borç anlamına gelen karz-ı hasenin daha çok vurgulanması gerekmektedir. İncelenen 18 yıllık bir dönemde sadece bir defa hutbeye konu edilmiştir. Son dönemde farklı uygulamalarla⁶³ karz-ı hasenin toplumdaki bilinirliği artmakta ve tatbik sahası yaygınlaşmaktadır. Bu gelişmelere Diyanet de hutbelerinde katkı sağlamalıdır. Bu hutbelerde, karz-ı hasen şeklinde borç vererek karşısındaki sıkıntısının giderilmesinin mükâfatına değinilmeli, aynı zamanda borç alan için de borcu geri ödemenin yükümlülüğüne vurgu yapılmalıdır. Böylece toplumdaki halihazırda zaten birbirlerine borç verenler bu uygulamalarının sunacağı mükafatı bilecekler ve teşvik edileceklerdir; borç alanlar da üzerlerindeki sorumluluğun farkına varıp daha hassas davranacaktır.

İslam'daki yasaklardan biri faiz olmakla birlikte bunun yanında sözleşmelerdeki aşırı belirsizlik anlamına da gelen garar da yasaklanmıştır. Bu kavramın da hutbelerde işlenmesi gerekmektedir. Çünkü günümüzde özellikle bireyler arasındaki muamelelerde garar konusuna dikkat edilmemekte ve sonrasında anlaşmazlıklar oluşmaktadır. Bu nedenle, sözleşmelerde önem taşıyan garar konusu başta olmak üzere, akde konu belirsizlikleri içeren meselelerin hutbelere taşınması elzemdir. Diyanet İşleri Başkanlığı kendilerine bu konular ile ilgili gelen sorulardan ya da yapacakları müstakil çalışmalarından veri temin ederek, hutbelerde en yaygın olanlarından bahsedebilirler.

İslami finans denildiğinde akla ilk olarak katılım bankaları gelmektedir. Ancak bunun yanında farklı kuruluş modellerinden de bahsedilmelidir. İslami sigortacılık (tekâfül) de son yıllarda yaygınlaşan yöntemlerden biridir. Toplumdaki çoğu kimse zorunlu sigortanın yanında kasko da yaptırmaktadır ve bilinçli/bilinçsiz şekilde konvansiyonel sigorta şirketlerini kullanmaktadır. Ancak bu kuruluşların faaliyetlerinde önceki kısımlarda bahsedilen hem faiz hem de garar unsurları bulunmaktadır. Bunlara alternatif olarak ise son yıllarda faaliyetlerine başlayan tekâfül şirketleri mevcuttur. İncelenen dönemde sosyal güvenlik ve sigorta konusu birkaç hutbeye konu edilmiştir. Ancak tekâfül çerçevesinde ele alınmamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerde sigorta konusunu genel olarak ele alıp, sakıncalı kısımlardan bahsetmeli ve herhangi bir kuruma yönlendirmeden alternatif 'ideal' sigortacılık yönteminden bahsetmelidir. Böylece toplumda sigorta konusunda bir bilinç

⁶³ Örneğin 2018 yılında faaliyetlerine başlayan İKSAR Derneği bünyesinde düşük gelir grubundaki kişilere yönelik karz-ı hasene dayalı İslami mikrofinans programı uygulanmaktadır. Yine MÜSİAD tarafından kurulan Karz-ı hasen sandığı ile sandık üyelerine karz-ı hasen verilmektedir. Detaylar için bkz. <http://www.iksar.org/> ve <http://www.musiad.org.tr/tr-tr/haberler/baskan-haber/karz-i-hasen-sandigi>

oluşturulabilir.

Zekât, sadaka ve infak konuları hutbelerde en çok kullanılan İslam iktisadına ilişkin kavramlardır. Özellikle Ramazan aylarındaki Cuma hutbelerine konu olmuştur. Bahsedilen bu mali ibadetlerin dışında, belirli bir miktar üzerinde toprak ürününe sahip Müslümanlara farz olan başka bir ibadet daha bulunmaktadır. Öşür olarak isimlendirilen bu ibadet, zekâtın bir türüdür. İncelenen hutbelerde öşüre değinilmemiştir. Kırsal kesimde yaşayan kişilerde genellikle öşürü vermenin bir farz olduğu bilinmemektedir. Bunun hatırlatılması için Diyanet İşleri Başkanlığı özellikle hasat zamanları öncesinde bu yükümlülüğü hatırlatacak hutbeleri hazırlaması faydalı olacaktır.

Toplumda akrabalar arasında sorunlara neden olan ve aile bağlarının bir daha toplanamayacak şekilde kopmaya neden olan meselelerden biri de mirastır. İslam'daki miras hukukunun temel meselelerine de hutbelerde değinilmesi bu sorunun bir nebze de olsa çözülmesine katkı sağlayabilir. Tabi burada gözetilmesi gereken bir kısıtlılık, mevcut miras hukukunun İslam hukukundaki miras hukuku ile birebir aynı olmamasıdır. Bu nedenle, olabildiğince meselenin genel hatlarıyla, çözüm odaklı ve somut yaşanan tecrübeleri ele alması sağlanmalıdır.

Son olarak hutbeleri hazırlayan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın stratejik bir şekilde hutbeleri İslam iktisadı perspektifinden ele alması için hem içeride⁶⁴ hem de dışarıda atması gereken adımlar söz konusudur. Camilerdeki görevlilerin bu konulardaki bilinçlerinin ve bilgi düzeylerinin arttırılmasına yönelik çalışmalar, eğitimler yapılmalıdır. Çünkü hutbelerle kısıtlı zaman ve 'hareket alanı' nedeniyle bu konular çok fazla detaylandırılmayacak, sonrasında cami cemaatinden ilgi duyanların soruları söz konusu olabilecektir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı İslam iktisadı ve finansı alanında çalışmalar yapan üniversitelerdeki araştırma merkezleri gibi kuruluşlarla hutbe konuları ve muhtevası ile ilgili iş birlikleri geliştirmelidir.

SONUÇ

Cuma hutbeleri günümüzdeki en yaygın tebliğ metotlarından biridir ve milyonlarca kişiye hitap etme olanağı sağlaması sebebiyle özenle hazırlanmalıdır. İktisadi meselelerin günümüzde çok yaygın şekilde insanların hayatlarını etkilediği aşıkardır ve bu alana yönelik İslami kuralların, davranış normlarının neler olduğunun toplumda bilinirliğinin artmasında hutbelere büyük iş düşmektedir. Yapılan bu çalışma sonucunda İstanbul ili özelinde verilen hutbelerde İslam iktisadına yönelik kavramların son 18 yıllık dönemde çok zayıf bir şekilde ele alındığı ortaya konulmuştur. Örneğin faiz kavramının sadece 2 kez hutbelere konu edilmesi bu eksikliği çok net bir şekilde göstermektedir. Bu nedenle, hem kavramların sıklığının ve çeşitlerinin artırılması hem de muhtevasının geliştirilmesine büyük ihtiyaç vardır. Ancak bu şekilde İslam'ın iktisadi ilkelerinin toplumun tüm kesimine iletilmesi ve olabildiğince hayatlarına aksettirilmesi mümkün olabilir. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı ve akademik kuruluşlar arasında iş birlikleri oluşturularak en ihtiyaç duyulan konuların doğru içerikle ve doğru zamanlarda sunulması sağlanmalıdır. Bu çalışmanın öneriler kısmında belirtilen hususlar da bu gayretlere bir katkı sunabilir. Ancak ilerleyen dönemlerde hutbe konusunu İslam iktisadı bağlamında farklı açılardan ele alan ve bununla birlikte camilerin ve din görevlilerin bu anlamdaki rollerinin ne olması gerektiğine yönelik çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu şekilde İslam iktisadının toplumun tüm kesimlerine sağlıklı bir şekilde ulaştırılması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Akay, H. (2005). *İslami Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Akyeşil, N. (2011). Cuma Hutbelerinde İnsan Hakları. *Hülasa*.
- Arıkan, R. (2000). *Araştırma teknikleri ve rapor yazma*. Gazi Kitabevi.
- Barkır, M. (1998). Hutbe. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Borthwick, B. M. (1967). The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication. *Middle East Journal*, 21(3), 299–313. <https://www.jstor.org/stable/pdf/4324160.pdf> adresinden erişildi.
- Çakan, İ. L. (1998). *Dini Hitabet: Çeşitleri- İlkeleri- Örnekleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

⁶⁴ Kızıltepe ve Yardımcıoğlu (2017) tarafından Sakarya'daki Diyanet personeline yönelik yapılan çalışmada, personelin faiz hassasiyetinin beklenenin aksine oldukça düşük olduğu ortaya konulmuştur.

- Candan, M. (2007). *Kayıt Dışı İstihdam, Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı ve Toplumumuz Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Demir, İ. (1998). *H. Muhammed'in Hutbe ve Hitabeleri*. Şeyh Yahya Efendi Kültür ve Araştırma Vakfı Yayınları.
- Demir, M. (2012). Çevreye Minberden Bakmak: Cuma Hutbelerinde Çevre Sorununun Sunumu. *İnsan ve Toplum*, 2(3), 5–32. http://www.academia.edu/download/30387628/Cevreye_Minberden_Bakmak_Cuma_Hutbelerinde_Cevre_Sorunun_un_Sunumu_-_Metin_Demir.pdf adresinden erişildi.
- Demir, Z. (2013). Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi. *Toplum Bilimleri*, 7(14), 95–118.
- DİB. (1999). *Kuruluşundan günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, tarihçe, teşkilat, hizmet ve faaliyetler (1924-1997)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- El-Cevherî, E. N. İ. İ. H. (1984). *Sihâh*. Beyrût: Dâru'l-İlm lilmelâyîn, C, I,.
- Elmalı, H. (1998). Hitâbet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hitabet#2-arap-edebiyati> adresinden erişildi.
- Erkal, M. (2013). Zekat. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c44/c440128.pdf> adresinden erişildi.
- Karagöz, İ. (2010). *Dini kavramlar sözlüğü* (Komisyon.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kızıltepe, K. ve Yardımcıoğlu, F. (2017). Diyanet Personelinin Faiz Hassasiyeti Üzerine Bir Araştırma. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 3(2).
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (2nd bs.). California: Sage Publications, Inc.
- Külekçi, C. (2013). İLK DÖNEM İSLAM SİYÂSÎ TARİHİNDE HUTBE UYGULAMASI. *Electronic Turkish Studies*, 8(7), 307–321. http://isamveri.org/pdfdrg/D03262/2013_7/2013_7_KULEKIC.pdf adresinden erişildi.
- Muslim, A., Karsidi, R., Wijaya, M. ve Joebagio, H. (2014). A Mosque-Based Economic Empowerment Model for Urban Poor Community. *International Journal of Social Science Research*, 2(2), 80–93. <http://www.macrothink.org/journal/index.php/ijssr/article/view/5472/4523> adresinden erişildi.
- Naskali, E. G. (2017). *Hutbe Kitabı*. Kitabevi Yayınları.
- Nevevi, İ. (2017). *Riyaz'üs-Salihin*. (T. H. Akın, Ed.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Özdural, Z. (2005). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler (Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle)*. Ankara Üniversitesi.
- Razak, A. A., Yahya, M., Hussin, M. ve Muhammad, F. (2014). Economic Significance of Mosque Institution in Perak State, Malaysia. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, (7), 98–109.
- Riwajanti, N. I., Muwidha, M. ve Candrawati, T. (2017). Mosque And Economic Development. *Proceeding Annual International Conference on Islam and Civilization* içinde . <http://research-report.umm.ac.id/index.php/AICIC/article/view/1935> adresinden erişildi.
- Sağır, A. ve Demirağ, H. (2017). Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları: Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016). *Journal of History Culture and Art Research*, 6(3), 2147–0626.
- Sarıckı, M. (2013). *Bütün Yönleriyle Dört Büyük Halife Dönemi*. Nesil Yayınları.
- Usta, E. Ş. (2005). *Emine Şeyma Usta, Atatürk'ün Cuma Hutbeleri*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Vehbi, K. M. (1993). *Sahîh-i Buhârî* (C. I.). Üçdal Neşriyat.
- Yaşaroğlu, M. K. (2016). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış* (C. 2). <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/443709> adresinden erişildi.